

IZVORNI NAUČNI ČLANAK

Irena D. Kolaj Ristanović*

ZBORNICI FETVI NA OSMANSKOM JEZIKU: OPŠTI PREGLED

Apstrakt: Pravna rešenja, kao odgovori na pitanja u okviru šerijatskog zakona, data usmeno ili pismeno, nazvana fetvama, imala su svoj razvojni put još od vremena proroka Muhameda. Fetva kao sredstvo kojim se islam prilagođavao civilizacijskim promenama održala se do danas, te se kao takva koristi u rešavanju svakodnevnih problema vernika. Ovim radom, autor je nastojao da predstavi razvojni put i ulogu fetve u islamskom društvu, osvrnuvši se na osnovne pojmove verskog zakona – šerijata i očuvanja fetvi na osmanskome jeziku kao pokretnog kulturnog nasleđa.

Ključne reči: fetva, šerijat, osmanski, zbornik.

POJAM FETVE

Reč fetva potiče od arapske reči fetva فتوى,¹ a podrazumeva pravno rešenje dato u obliku odgovora, pismeno ili usmeno kako da se šerijatski riješi izvjesno pitanje ili problem.² Enciklopedijsko tumačenje definiše fetvu kao odgovor na pitanje koje versko-pravno rasvetljava presudu iz oblasti fikha.³ Etimološki osmansko-turski rečnik Mehmeta Kanara termin fetva tumači kao šerijatsku naredbu,⁴ dok ga Devellioglu definiše kao „šerijatski odgovor od strane muftije“.⁵ Mustafa Nihat Ozon objasnio je ustanovu fetve kao šerijatski odgovor na pitanje ili problem, koncipiranu na razgovoru Amra i Zejda, u vidu pitanja i odgovora.⁶

* Istorijski arhiv Beograda, Sektor za obradu i korišćenje arhivske građe,
e mail: irena.ristanovic@arhiv-beograda.org

Muftić, T., 1997, „فتوى“, *Arapsko-bosanski rječnik*, Sarajevo, Svjetlost, str. 1095.

2 Ujkanović E., 2011, *Islamska terminologija u jugoslovenskoj upotrebi od 1918. do 1990. godine*, Novi Pazar, Centar za proučavanje orijentalne civilizacije i kulture, str. 114.

3 Attar, F., 1995, „Fetva“, *Islam Ansiklopedisi*, Istanbul, str. 486.

4 Kanar, M., 2005, „Fetva“, *Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Istanbul, str. 244.

5 Devellioglu, F., 1997, „Fetâvâ“, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Istanbul, str. 313.

6 Özön, M. N., 2008, *Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, b.10, Istanbul, str. 234.

O ŠERIJATU

Poznato je da je Osmansko carstvo bilo teokratska država koja je počivala na poštovanju muslimanskog prava – šerijata. Tako je i sudska praksa u toku svog razvoja imala vidnog uticaja na razvoj pravnih misli i uobličavanje šerijatskog prava.

Termin „šerijat“ obično se prevodi kao islamsko pravo ili islamski verozakon, ali je potrebno napomenuti da nije reč o pravnom sistemu u tehničkom smislu reči, već pre o „celokupnosti ljudskih obaveza“.⁷

Prema islamskom učenju pravo je u normu pretočena božja volja sadržana u dva glavna izvora: knjizi objave (Kur'an) i rečima i delima poslanika Muhameda (Sunnet). U ranom srednjem veku samo je šerijatsko pravo predstavljalo autohtoni, uobličen pravni sistem. Suština poslaničke misije Muhameda bila je da prenese način života koji treba slediti. Taj pravi put života jedinstven je i obuhvata sve aspekte čovekovog ličnog i društvenog života.⁸ Islamsko pravo je za muslimane savršeno i nepromenljivo, ono je „vanvremenska činjenica jer nije podložno promenama kao pojavni svet“.⁹ Izvorima šerijatskog prava pripadaju i Idžma-ul-ummet i Kijas.¹⁰

Njime se regulišu odnosi čoveka i Stvoritelja i istovremeno međuljudski odnosi.

Ovo pravo zalaže se za ustanovljenje humanih odnosa u društvu, s ciljem da obezbedi red i mir (sulh), spreči zlobu (šer), nasilje (zulum) i razdor (fasad). Ističe se da pravo ima vaspitnu ulogu da u ljudima probudi osećanje odgovornosti, a ovim shvatanjima nadahnute su posebno one odredbe koje se tiču zaštite slabih – dece, žena, siromaha, bolesnih, robova. Šerijat zabranjuje zloupotrebu prava i pravnih ovlašćenja, koja

7 Karčić, F., 2009, *Šerijatsko pravo-reformizam i izazovi modernosti*, VI, Sarajevo, str. 62: (<https://www.goodreads.com/ebooks/download/17185404-erijatsko-pravo--reformizam-i-izazovi-modernosti>).

8 Opširnije u: Karčić, F., 2011, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, Sarajevo, str. 36–326.

9 Аврамовић, С., Станимировић В., 2012, *Упоредна њравна њтрадиција*, Београд, стр. 185.

10 Begović, M., 1936, *Šerijatsko bračno pravo sa kratkim uvodom u izučavanje šerijatskog prava*, Beograd, str. 5–15: Pojam „Idžma-ul-ummet“ označava saglasno rešenje islamskih naučnika o nekom verskom ili pravnom pitanju. Pravo na davanje mišljenja priznavalo se u početku jedino Poslanikovim drugovima, što se kasnije prenelo i na njihove učenike, a zatim na sve islamske naučnike na osnovu hadisa, koji kaže: „Naučnici su naslednici božjih poslanika“; Kijas podrazumeva ona rešenja koja su na osnovu analogije izveli islamski pravници iz postojećih pravnih propisa. Ovaj postupak u praksi ima veliki značaj, posebno za sudije i ostale funkcionere koji su za zadatak imali primenu šerijatskih prava u praksi.

se mogu vršiti samo u granicama zakona (hudud).¹¹ Šerijat ne obuhvata samo pravnu materiju već istovremeno i temeljne verske dužnosti muslimana. Osnovna postavka islamske nauke je da ovi propisi odražavaju božju volju i pravdu, da su obaveze pravedne jer potiču od Boga i da se zabrane odnose na dela¹² koja su nepravedna. Zbog uske prepletenosti verskih, moralnih i društveno-pravnih propisa u šerijatu nije došlo do razdvajanja moralnosti i zakonitosti akta. Glavni cilj verskog zakona jeste postizanje ljudske dobrobiti¹³ i uklanjanje nereda.

U Osmanskom carstvu, istovremeno, postojao je i svetovni zakon kanun, čija je uloga bila da dopuni šerijat tako što je odgovarao na pitanja na koja šerijat nije mogao, suočen sa mnogim istorijskim i civilizacijskim izazovima.¹⁴ Uloga svetovnog zakona nije samo da dopuni verski već da želje sultana, koje nisu u skladu sa šerijatom, učini zakonski podobnim.¹⁵

Nimalo slučajno, Osmansko carstvo je za državnu školu izabralo hanefitsku,¹⁶ po mnogo čemu najotvoreniju, od četiri zvanično priznate

11 Begović, M., 1984, Nastanak i razvitak šerijatskog prava, *Balkanica*, XV, Beograd, Balkanološki institut, str. 86.

12 Begović, M., 1984, str. 9.

Sva dela punoletnih ljudi mogu se svrstati u jednu od kategorija: zapoved (vadžib), zabrana (haram), preporuka (nedb), odvratanje (kareheti), dopustivost (ibahat).

13 Isti: Begović, M., 1984. Ljudska dobrobit povezana je sa zadovoljavanjem različitih potreba, koje šerijatski pravnici dele u tri kategorije: neophodne, potrebne i poželjne stvari.

U kategoriju **neophodnih** pripadaju vera, život, razum, čast i imovina. Neki pravnici u ovu kategoriju svrstavaju i potomstvo. Za zaštitu svake od ovih vrednosti šerijat je odredio posebne ustanove i propise. Vera se štiti služenjem Bogu; život – krivično-pravnim odredbama, zabranom samoubistva i obavezom otklanjanja opasnosti koje prete pojedincu ili društvu; razum – zabranom uživanja u opojnim pićima i drogama; potomstvo odredbama o zakonitom braku kao osnovi porodičnog života, zabranom vanbračnih polnih odnosa i protiv prirodnog bluda; čast – propisima o kažnjavanju klevetnika; imovina – propisima o načinu sticanja imovine, zabrani krađe itd.

U kategoriju **potrebnih** možemo ubrojiti sve činioce koji omogućavaju život bez poteškoća: npr. bolesniku se može dozvoliti da ne posti ukoliko to ugrožava njegovo zdravlje.

Kategoriju **poželjnih** stvari čine vrednosti koje doprinose ustanovljenju lepih običaja među ljudima i izgradnji visokog morala. Njihovim odsustvom gubi se kvalitet ličnosti i obara nivo međuljudskih odnosa.

14 Fotić, A., 2002, *Privatni život u srpskim zemljama u osvjet modernog doba*, Beograd, Clio, str. 35.

15 Munir, M. A., *The rise of Sunnite-Hanafite Law School in the Ottoman Empire*, p. 8: (https://www.academia.edu/1163316/The_Rise_of_Hanafism_in_Ottoman_Empire).

16 Smailagić, N., 1990, *Leksikon islama*, Sarajevo, str. 238: Hanefitima se nazivaju sunit-ski muslimani koji slede učenje Abu Hanife, čiji su učenici Abu Jusuf i aš-Šejbani razradili sistem fikha po načelima učitelja.

škole tumačenja šerijata. U evropskom delu Carstva, uglavnom je primenjivano hanefitsko učenje.¹⁷ Ova škola zastupljena je u praksi muslimana u Siriji, Palestini, Iraku, Avganistanu, Kini, jednom delu Indije i Egipta, kao i na tlu bivše Jugoslavije. *Odlikuje se time što priznaje evoluciju prava, što se pri tumačenju ne drži samo slova nego i duha, pravnih propisa i na koncu što praznine u pravnom smislu popunjava pomoću analogije (kijas), slobodnog stvaranja (er-rei) i pravnih običaja.*¹⁸ Nakon što su Osmanlije uspostavile vlast u arapskom svetu, za pomoćnike šerijatskih sudija angažovali su i lokalno stanovništvo koje u praksi nije koristilo učenje hanefitske škole. Njihove odluke su uglavnom poštovane od strane Osmanlija, ali je hanefitski sudija imao presudnu reč. To je hanefitskom sudiji omogućilo da kontroliše rad svojih pomoćnika, te da potvrdi da u svom radu nisu prekršili niz doktrina koje je podrazumevao hanefizam.¹⁹

U skladu sa tim, obaveza šerijatskog sudije bila je da iznalazi rešenja za sva ona pitanja koja zakonom nisu precizno definisana. Takve su se odluke donosile uz najdublja razmišljanja o pojedinim problemima, a sve u cilju ispravnosti i poštovanja verskog zakona. U jednom gradu moglo je biti postavljeno više sudija. Kako se to moglo dogoditi? Odgovor leži pre svega u školi čije su učenje zastupali, pa je tako, na primer, postojao sudija malikijske, šafijske i hanbelijske škole u Jerusalimu.²⁰ Podanici su na taj način imali mogućnost da biraju sudiju, s ciljem da proces protekne u što objektivnijoj atmosferi. Položaj sudije se menjao, kao i pitanja i situacije nad čijim je rešavanjem imao ingerencije.

NASTANAK I RAZVOJ

Ustanova fetve datira još iz ranog islamskog vremena. Prorok Muhamed uspostavio je niz pravila koja su primenjivana u praksi obuhvatajući sve aspekte života. „Nesebično se zalagao za utemeljenje pravednog sistema koji neće biti zasnovan na ideji klasa i kasti nego će svakom pojedincu u skladu sa njegovim potencijalima pružiti jednaku priliku za napredak.“²¹ Nije najpouzdanije poznato kada su u Arapa nastale pravosudne ustanove. Postoji tvrdnja da je ideja o zvaničnom utemeljenju ustanova nastala nakon što su vojnici Halida ibn Velida ubili nekolicinu

17 Smailagić, N., 1990, str. 35.

18 Smailagić, N., 1990, str. 18–19.

19 Munir, M. A., *The rise of Sunnite-Hanafite Law School in the Ottoman Empire*, pp. 1–2: (https://www.academia.edu/1163316/The_Rise_of_Hanafism_in_Ottoman_Empire).

20 Munir, M. A., p. 42.

21 Velajati, A. A., 2016, *Istorija kulture i civilizacije islama i Irana*, Beograd, str. 842.

muškaraca iz plemena Bani Huzajma, te je prorok naložio da se istraži slučaj, plati krvnina i kazne grešnici kada se istraži i dokaže njihov prekršaj.²² Njegovi sledbenici slušali su njegove propovedi i nastojali da što bolje razumeju novu religiju, te su mu se obraćali za savet kada nisu bili sigurni u pojedina pitanja ispovedanja vere. U Kur'anu se situacije obraćanja proroku za pomoć ponavljaju u obliku „Kada te pitaju u vezi sa [...] ti odgovori [...]“.²³ Sasvim je jasno da su Kur'anske reprezentacije uticale na formu i terminologiju fetve.²³ Prorok je odgovarao na pitanja svojih sledbenika sve do svoje smrti. Nakon što se broj vernika znatno uvećao, pojavila se potreba da učenici proroka Muhameda dalje šire savete radi što boljeg razumevanja i pravilnog upražnjavanja vere, pa su se oni raširili po islamskom svetu i obavljali svoju ulogu. Početkom druge polovine VIII veka, njihovi naslednici posvetili su se proučavanju hadisa i Kur'ana, te su kao učeni muslimani nazvani ulemama.²⁴ Dva veka kasnije, nastaju i zbornici fetvi. Ove zbirke pravnih odluka sadržale su osnovne informacije u vezi sa obavezama muftija. Kasnije, fetve dobijaju na značaju jer su one, u vidu svojevrsnog argumenta donošene i prilagane na sudu u svrhu odbrane ili tužbe. Svedočanstvo o aktivnom korišćenju fetvi je literatura o fikhu. Naime, u XIII veku, muftije u islamskom svetu nisu mogle da donose odluke samostalno, već uvek u konsultaciji sa drugim muftijom, opet oslanjajući se na uspostavljenu religijsku praksu. Literatura koja se bavi fikhom namenjena je obrazovanom čoveku, te tako stručna nije mogla biti u potpunosti shvaćena od strane neupućenog čoveka. Fetva je, u tom smislu, sadržajno prilagođena *običnom* čoveku i njegovim potrebama.²⁵

U Osmanlija, fetve su zadržale istu formu i namenu. Više vekova osmanska država funkcionisala je u skladu sa šerijatskim propisima. Sultan je bio državni poglavar i halifa – duhovni vođa svih muslimana sveta. Na čelu vrhovne uprave bili su sultan, veliki vezir i ministri. Položaj sultana, kao i ostalih organa vlasti, bio je uređen šerijatom,²⁶ tradicijom i u to vreme ustavom.²⁷ Tako je šef ministara bio veliki vezir, a Ministarstvo

22 Velajati, A. A., 2016, str. 843.

23 Atçil, A., 2002, *Procedure in the Ottoman court and the duties of kadis*, Ankara, p. 10: (<http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0002158.pdf>).

24 Atçil, A., 2002, p. 11.

25 Atçil, A., 2002, p. 13.

26 Više o verskom zakonu, dalje u tekstu.

27 Novaković, D., 2002, Položaj islamske verske zajednice u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave, *Tokovi istorije*, 3–4, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, str. 7–8.

islama bilo je specifična turska ustanova na čijem čelu se nalazio šejh-ul-islam, vrhovni muftija. Njegov položaj uspostavljen je 1433. godine. U početku je osoba na toj funkciji bila lični savetnik sultana za verska pitanja, bez prava na upravnu vlast, a tek od vremena sultana Mehmeda II, vrhovni muftija postao je starešina uleme.²⁸ Nadležnosti su im bile široke i raznovrsne, treba izdvojiti upravu nad islamskom verom i prosvetom, suđenjem u poslednjoj instanci za šerijatsko-pravne poslove, čuvanje osnovnih dogmi islama i tumačenje svih sektora života putem obaveznih fetvi.²⁹ Na taj način, počev od XV veka, neki pravници iz prestonice mogli su da steknu veliki ugled i značajan uticaj koji je proizilazio isključivo iz njihovog intelektualnog i duhovnog autoriteta. Ulema je uživala brojne privilegije, na raspolaganju su joj bile mogućnosti za sticanje vlasništva posredstvom vakufa i njenim članovima nije pretila opasnost oduzimanja imovine nakon smrti.³⁰ Oni nisu pripadali državnom aparatu, nisu prisustvovali sednicama Divana, ali pod njihovim nadzorom bila su sva važna verska naimenovanja kadija i muderisa, čija je plata prelazila 40 akči dnevno. Sultan je ovom dostojanstveniku dao pravo stroge kontrole nad ulemom i muslimanskim stanovništvom uopšte, kao i pravo da utvrđuje versku ispravnost sudskih odluka, a razrešavao ga je dužnosti prema svojoj volji.³¹

Dokument kojim su predstavnici visokoobrazovanih ljudi na polju poznavanja verskog zakona, a posebno šejh-ul-islam, predstavnik uleme i vrhovni verski poglavar u državi, kako smo naveli, i muftije³² širom carstva, davali pismena tumačenja kao odgovore na pitanje da li je pojedini postupak ili namera u skladu sa islamom ili ne, naziva se fetvom.³³

Jasno je da se ustanova fetve razvila iz potrebe da se predupredi svaki oblik ponašanja koji bi predstavljao povredu idealnog poretka. Kako smo prethodno pomenuli, u vreme formiranja islamskog pravnog sistema,

28 Espozito, Џ. Л., 2002, *Оксфордска историја ислама*, Београд, стр. 398–399 i 852: Улема је термин који означава муслиманске верске стручњаке, који представљају ауторитет за све аспекте исламског живота. Истичу се познавањем четири кључне области исламске учености: арапског језика, Кур'ана и његовог тумачења, проучавања хадиса и фикка.

29 Espozito, Џ. Л., 2002, стр. 8.

30 Espozito, Џ. Л., 2002, стр. 401.

31 Espozito, Џ. Л., 2002, стр. 224 i 225.

32 Fetva-emin: visoki službenik Islamske Vjerske Zajednice koji daje pravna rješenja i odgovore, u: Ujkanović, E., 2011, *Islamska terminologija u jugoslovenskoj upotrebi od 1918. do 1990. godine*, Centar za proučavanje orijentalne civilizacije i kulture, Novi Pazar, str. 114.

33 Чолић, Љ., 2005, *Османска гуйломаџика са љалеоџрафијом*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 178.

fetve označavaju mišljenja učenih pobožnih muslimana data zainteresovanim osobama u cilju razjašnjenja doktrine ili islamskog ovladavanja činjenicama svakodnevnog života,³⁴ naime svaki je pravnik-tumač bio pravna instanca koja izdaje fetve i kojoj se svaki pojedinac mogao obratiti. To znači da su muderisi (profesori) po medresama istovremeno bili i muftije. Imali su značajnu ulogu u društvenom, privrednom pa čak i u političkom životu provincija Carstva. Svi poslovi vezani za stanovništvo – razvod, običajno, građansko pravo, imovinsko-pravni poslovi – bili su u njihovoj nadležnosti. Kako su muftije tokom čitave islamske istorije morale da odgovaraju na aktualna pitanja, fetve su indirektno postale sredstvo kojim se islam prilagođavao i prilagođavao aktualnim pitanjima savremenog društva.³⁵

Fetve se stoga mogu smatrati jednim od najvažnijih izvora interpretacije i razumevanja socioloških i kulturoloških karakteristika, te dinamike promena u društvu, pre svega jer sadrže informacije o dva vezana aspekta religijskog života: problemi sa kojima se suočavaju vernici i odluke tj. tumačenja koja im pružaju religijski autoriteti. Dok nam pitanja omogućavaju da učinimo bližim životne okolnosti u kojima su živeli muslimani, odgovori nam pružaju detalje opšteg religijskog stava onog koji daje odgovor, posebno ukoliko je u pitanju neko od najviših verskih velikodostojnika.³⁶

U islamskom svetu, u različitim periodima, prikupljanje fetvi koje su izdali učeni ljudi u vidu zbornika postala je tradicija. Zbornici fetvi u Osmanlija počeli su se javljati u ovom obliku, dakle kao skup pravnih misli, tek od XVI veka. Nesumnjivo, najpoznatiji zbornik fetvi jesu fetve Ebu Suuda.³⁷ Ova zbirka, pod nazivom *Fetava-yı Ebussuud*, mogla se naći u različitim bibliotekama, posebno u Istanbulu.³⁸ Tokom XVII i XVIII veka, zbornici fetvi usko su bili povezani sa radom šejh-ul-islama, pa su tako poznati zbornici Minkarizade Jahja efendije pod nazivom *Fetava-yı Ataulah*, te Mehmed Emin efendije iz Ankare *Fetava-yı Ankaravi*.³⁹

34 Чолић, Љ., 2005, str. 52.

35 Zirojević, O., 2009, *Fetve, Helsinška povelja*, 127–128, januar-februar, Beograd, str. 52.

36 Furat, A. Z., 2011, Some characteristics of ulema medžlis fatwas and their role in determining general policy of the highest Islamic authority in Bosnia and Herzegovina (1883–1909), *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke (Anali GHB)*, XXXII, Sarajevo, str. 144.

37 Örsten, S., 2007, Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetva Mecmuaları, *Türk Hukuki Tarihi Araştırmaları*, S.4, Istanbul, str. 29–40.

38 Više o Ebussuudu: Atsız, N., 1967, *Istanbul Kütüphanelerine göre Ebussuud Bibliyografyası*, Istanbul.

39 Örsten, S., 2007, p. 31.

Kadije, zastupnici i predstavnici sudstva i pravosuđa u Osmanskom carstvu, često su se u svom radu, koristeći i sultanski zakon – kanun, oslanjali na zbirke ovih pravnih decizija. Imali su svoje urede – mahkeme u većim mestima, dok su u manjim svoje poslove obavljali u privatnim prostorijama. Mogli su imati jednog ili više pomoćnika – naiba. Bile su nadležne svim društvenim slojevima i konfesijama kad su u pitanju takozvane građansko-pravne i krivične parnice. Hrišćansko stanovništvo moglo im se, po svojoj volji, obratiti u rešavanju pitanja braka, nasleđa i oporuka.⁴⁰ S vremenom, ingerencije kadija nad pitanjima i situacijama u društvu postajale su šire, pa su tako, u zavisnosti i u kojim provincijama Carstva su delovali, sredinom XVII veka učestvovali mnogo više sprovodeći krivični zakon, dok su se do tada ponajviše bavili rešavanjem pitanja iz oblasti agrarno-pravnih odnosa, kao i ostalih pitanja iz oblasti svakodnevnog delovanja čoveka u društvu. Samo su muftije, koje su bile postavljene širom carstva, imale pravo da donesu verske odluke i svakako šejh-ul-islam, kao najviši dostojanstvenik uleme i vrhovni verski poglavar u Carstvu. Isti obrazac fetve bio je primenjivan od strane šejh-ul-islama, odnosno službenika koji su radili u njegovom uredu – mešihat. Prvi službenici ureda su pisar fetvi i sekretar. Razvojem ove institucije, povećanjem nadležnosti i opsega poslova, raste broj službenika koji su bili direktno uključeni u rad šejh-ul-islama. Kadijska služba uključivala je jednog ili više naiba, kako smo napomenuli. Naibi nisu pripadali naučnom sloju društva, već su birani iz redova onih koji su završili medresu, a poticali su uglavnom iz lokalnog stanovništva. Ukoliko su izabrani bez imperijalne dozvole, njihov rad bio bi poništen.⁴¹ Nakon što bi bila postavljena, pitanja su prebacivana u odgovarajuću formu za davanje fetvi od strane službenika koji se zvao musevid, a potom su prosleđivana šejh-ul-islamu. Nakon što bi muftija prestonice istražio temu, napisao bi kratak odgovor i tada bi se fetve prikupljale na sistematičan način.⁴² U klasičnoj literaturi, posebna pažnja poklanjana je pitanju zaštite fetvi od krivotvorenja. Naše muftije pridržavale su se svih oblika zaštite fetve, bilo da je reč o fetvi zapisanoj na zasebnom papiru ili dodatoj nekom rukopisu na margini, odnosno zborniku ili kodeksu. Postojale su osnovne preporuke zaštite fetve: da se odgovor napiše na istom papiru kao i pitanje, da se ne ostavlja prazan prostor, te da isti mora biti popunjen i na kraju bi muftija napisao kraj; ukoliko muftija usmeno da odgovor na pitanje, da ga kasnije zapiše; da se pitanje i fetva pišu jasnim pismom i izrazima kako ne bi bilo dvosmislenog tumačenja;

40 Örsten, S., 2007, pp. 50–51.

41 Atçil, A., 2002, *Procedure in the Ottoman court and the duties of kadis*, Ankara, p. 31.

42 Hasani, M., 2003, Zbornik fetvi muftije Ahmeda ef. Mostarca, u: *Anali GHB*, XXI–XXII, Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, str. 245.

da se pitanje i odgovor uokvire kako ne bi postojala mogućnost dodavanja, te da se pitanje i odgovor ponove ukoliko je muftija upotrebio neki izraz pogrešno, pa želi da ga zameni.⁴³

DIPLOMATIČKE ODLIKE, JEZIK I PISMO

Kako smo prethodno pomenuli, fetve su izdavane po jedinstvenom obrascu. Sadrže molitvu Bogu – *davet*, pitanje – *sual*, odgovor – *cevab* i potpis – *imza*, dok zbornik obuhvata poglavlja koja se odnose na određeno pitanje, tj. problem i naslov poglavlja.⁴⁴ Odgovori su uvek kratki, izraženi rečima: *dozvoljeno je* ili *nije dozvoljeno* (tur. *olur/olmaz*).

Trebalo bi napomenuti da se u diplomatskom smislu pojedinačne fetve razlikuju od zbornika. Tekst fetve u zborniku koncipiran je takođe u okviru pitanja i odgovora, ali često bez potpisa i datuma na kraju. Bez datuma izdavanja, ovu vrstu dokumenta veoma je teško datirati. Sadržaj zbornika podeljen je na poglavlja, pri čemu svako poglavlje ima svoj naslov, često ispisan crvenim mastilom. Same fetve uglavnom nisu sadržale imena lica koja su postavljala pitanja, već se uopšteno govorilo – ukoliko je u pitanju hrišćanin, navelo bi se neko hrišćansko ime veoma zastupljeno u narodu, a ukoliko su u pitanju značajne ličnosti Carstva, navela bi se samo njihova funkcija, na primer: *Ako bi neki vezir [...]* Međutim, najveći broj fetvi zasnovan je na razgovoru Amra i Zejda, gde jedan postavlja pitanja, a drugi odgovara.

Postoje zbornici u kojima su fetve zapisane u obliku odgovora, zapravo bez postavljenog pitanja, samo u vidu konstatacije da je nešto zabranjeno (tur. *caizdir*).

Fetve su u periodu od XV do XVII veka uglavnom pisane arapskim jezikom, dok se od XVII veka zapaža da je šejh-ul-islam nastojao da fetve piše turskim jezikom.⁴⁵ Najčešće su pisane pismom talik, kojim su pisani i kadijski dokumenti – *ilami* i *hudžeti*.⁴⁶

Zanimljivo bi bilo pomenuti fetvu Abu Ismaila, glavnog muftije Carstva, kojom je zabranio osveštenje biblioteke velikog vezira Damad Ali-

43 Hasani, M., 2003, str. 250.

44 Hasani, M., 2003, str. 32.

45 Hasani, M., 2003, str. 34.

46 Чолић, Љ., 2005, *Османска дипломатика са илеографијом*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 37: Писмо талик настало је у Персији. Углавном је коришћено за исписивање научних и религијско-филозофских дела, а може се видети на натписима и печатима. У службеној кореспонденцији није било нарочито заступљено, али њиме су писане фетве шејх-ул-ислама као и кadiјски документи илами и худџети.

paše, koji je poginuo na Petrovaradinu 1717. godine i za sobom ostavio biblioteku kao svoju zadužbinu, jer je obuhvatala i literaturu na evropskim jezicima iz različitih oblasti.

ZBORNICI FETVI KAO KULTURNO NASLEĐE I NEISCRPAN ISTORIJSKI IZVOR

Fetve nastale u doba Osmanskog carstva objavljivane su u malom broju u kritičkom obliku, zapravo prevedene na latinicu ili zapadne jezike, a može se reći da je sistematsko istraživanje ove oblasti islamskog zakona uspostavljenog u Carstvu još uvek u začetku.⁴⁷

Zakon o kulturnim dobrima Republike Srbije definiše dobra kao pokretna i nepokretna. Arhivska građa pohranjena u arhivima, te muzejske kolekcije u muzejima kategorisane su kao dobra od velikog i izuzetnog značaja.⁴⁸ Za proučavanje istorije naroda veoma je važno njihovo prikupljanje, čuvanje u adekvatnim, zakonom regulisanim uslovima, obrađivanje i publikovanje, jer time sadržaji dokumenata postaju informacija od značaja.

Zbornici fetvi i fetve kao pojedinačni dokumenti često su ostajali nedatirani, ukoliko sadrže datum, bez tumačenja, te kao takvi neiskorišćen izvor za proučavanje kulturoloških i socioloških promena u islamskom društvu, opet u okvirima pravnih propisa koje sadrže.

U naučnoj javnosti, na teritoriji bivše Jugoslavije, nije poznato da je neko uradio kritički prikaz fetvi, dok je Fehim Bajraktarević u svom radu „Sadržina turskih dokumenata Manastira Sv. Trojice kod Pljevlja“ predstavio neke.⁴⁹ Mehmed Hadžić, objavio je faksimile i prevod šest fetvi u radu „Nekoliko fetvi naših muftija iz turske dobe“,⁵⁰ a fetve su uzgredno pominjane i u tekstovima koji su se bavili izgradnjom i karakteristikama šerijatskog pravnog sistema. U svom članku „Pitanje muftija“, Mehmed Hadžić izneo je neke elemente važne za razumevanje karaktera fetvi.⁵¹ Sa

47 Više o kritičkom objavljivanju fetvi u: Özen, Ş., 2005, Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.3, s.5, Istanbul, pp. 250–251 (https://www.academia.edu/5019799/Osmanlı_C4%B1_D%C3%B6nemi_Fetva_Literat%C3%BCr%C3%BC_Fatawa_Literature_in_the_Ottoman_Period_%C5%9E%C3%9CKR%C3%9C_%C3%96ZEN).

48 Закон о културним добрима Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 71/94, глава I, члан 2.

49 Чолић, Љ., 2004, Почети османистике у Србији – афирмација и/или популаризација, *Nur*, XL, Beograd, Kulturni centar Irana.

50 Hadžić, M., 1939, Nekoliko fetvi naših muftija iz turske dobe, *Kalendar Gajret*, Sarajevo, Gajret, str. 206–217.

51 Hadžić, M., 1939, str. 37.

objašnjenjem odgovarajuće terminologije i pojma fetve, nešto potpuniji rad predstavlja „Islamska vjerska organizacija“ Abdurahmana Adila Čokića.⁵²

Četiri fetve Hasana Kafije Pruščaka⁵³ objavljene su u *Analima Gazi Husrev-begove biblioteke*, a Osman Lević dao je i podatke o Pruščaku, osvrćući se na njegov život i rad. Fetve su predstavljene prema svim pravilima objavljivanja.⁵⁴

Historijski arhiv Sarajeva objavio je katalog arapskih, turskih, persijskih i bosanskih rukopisa koji su pohranjeni u arhivu u dva toma. Predstavljena je fetva iz Zbirke fetvi na arapskom jeziku koju je napisao Rasul bin Salih al-Aydini na nalog sultana Sulejmana Zakonodavca. Zbirke fetvi na osmanskome jeziku su brojnije, te je iz svake predstavljena prva i posljednja fetva. Katalog dakle broji zbirke fetvi Kemal paše Zadea, Abdulaha al-Uskubija, Sajida Muhameda Ride, šejh-ul-islama Jahja efendije Minkari Zadea, a najzanimljivije je pomenuti Zbirku zakona o zemljišnim posedi- ma iz vremena sultana Sulejmana Zakonodavca i ostalih sultana. Zbirka je nastala na osnovu fetvi šejh-ul-islama. Katalog detaljno opisuje fizičko stanje, izgled, dimenzije zbirke, te izgled rukopisa i ukrasa u tekstu, a daje i informacije o priređivaču zbirke, poreklu ili funkciji koju je obavljao u vreme nastanka rukopisa. Fetve su predstavljene u transliteraciji originala, međutim prevod je izostao.⁵⁵

Detaljan popis tema iz čije oblasti su izdate fetve dao je Ismet Bušatlić, predstavljajući zbirku fetvi blagajskog muftije Mustafe Čišića. Muftija je sakupio fetve u zbornik, a izdale su ih muftije iz Mostara, Blagaja, Sarajeva, Ljubinja, Pljevalja, Foče, Travnika i Banja Luke. U Zborniku je i biografija Mustafe Čišića sa iscrpnim podacima. Fetve nisu predstavljene.⁵⁶

Dokumenti na osmanskome jeziku pohranjeni u institucijama kulture na tlu bivše Jugoslavije su brojni, uglavnom kataloški obrađeni, dakle datirani i prevedeni u vidu regista, dok su pojedine institucije načinile korak dalje obradivši dokumente u digitalnom vidu, čime su ih zaštitile od propadanja. Razvojem informacionih tehnologija, pojedine institucije kulture

52 Hadžić, M., 1939, str. 37.

53 *Hasan Kafija Pruščak*, najplodniji pisac dela na orijentalnim jezicima na prostoru bivše Jugoslavije, rođen 1544. godine u Pruscu. Više o H. K. Pruščaku u: Nakičević, O., 1977, *Hasan Kafija Pruščak: Pionir arapsko-islamskih nauka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Starješinstvo islamske zajednice SR BiH.

54 Lević, O., 2015, Fetve Hasana Kafije Pruščaka, u: *Anali GHB*, XXXVI, Sarajevo, Gazi Husrev begova biblioteka, str. 49–60.

55 Jahić, M., 2010, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. I, London–Sarajevo, Rijaset Islamske zajednice u BiH/Al-Furqan; Popara, H., 2011, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. II, London–Sarajevo, Rijaset Islamske zajednice u BiH/Al-Furqan.

56 Bušatlija I., 2005, Blagajski muftija Mustafa Čišić i njegov kodeks Fatāwā Mağmūʿasi, u: *Anali GHB*, XXIII–XXIV, Sarajevo, Gazi Husrev begova biblioteka, str. 93–116.

omogućile su *online* korišćenje, te preuzimanje dokumenata i čitavih kolekcija dokumenata. Zbornici fetvi pohranjeni u Univerzitetској библиотеци „Svetozar Marković“ u Beogradu deo su Zbirke orijentalnih rukopisa. Zbornici su lečeni, skenirani i dostupni istraživačima za korišćenje, trajno zaštićeni od propadanja iako prezervacija rukopisne i ostale građe nije matična delatnost Biblioteke. Nisu kritički obrađeni. Nije nam poznato da su na tlu bivše Jugoslavije zbornici fetvi, te zapravo čitave kolekcije dokumenata na osmanskom jeziku, zaštićeni na isti način i dostupni istraživačima u institucijama koje se bave čuvanjem i zaštitom kulturnih dobara.

U Istorijskom arhivu Beograda pohranjen je Zbornik fetvi, koji nije datiran jer ispisane fetve ne sadrže datum. Smatra se da je pripadao Mustafa Čelebiji, sinu Malog Huseina, čije se ime u knjizi često pominje.⁵⁷

REZIME

Ustanova fetve razvila se iz potrebe da se predupredi svaki oblik ponašanja koji bi predstavio povredu „idealnog poretka“ ustanovljenog u skladu sa šerijatskim propisima. Kako su muftije tokom čitave islamske istorije morale da odgovaraju na aktuelna pitanja, fetve su indirektno postale sredstvo kojim se islam prilagođavao i prilagođava aktuelnim pitanjima savremenog društva.

Fetve se stoga mogu smatrati jednim od najvažnijih izvora interpretacije i razumevanja socioloških i kulturoloških karakteristika, te dinamike promena u društvu. Zbornici fetvi koji su nastali tokom perioda trajanja Osmanskog carstva i pohranjeni su u institucijama kulture Republike Srbije neiscrpan su izvor za proučavanje kulturoloških i socioloških promena u islamskom društvu, opet u okvirima pravnih propisa koje sadrže.

IZVORI

1. Istorijski arhiv Beograda, Ostale zbirke (OZ)

LITERATURA

1. Аврамовић. С., Станимировић, В., 2012, *Упоредна љравна љтрадиција*, Београд.
2. Atçil, A., 2002, *Procedure in the Ottoman court and the duties of kadis*, Ankara.
3. Atsız, N., 1967, *Istanbul Kütüphanelerine göre Ebussuud Bibliografyası*, Istanbul.

57 Маринковић, М., 2003, О књизи фетви, у: *Векови Београда /XVI-XX век/: кайало љзложбене љосљавке*, Београд, Историјски архив Београда, стр. 12.

4. Attar, F., 1995, *Islam Ansiklopedisi*, Istanbul.
5. Begović, M., 1984, Nastanak i razvitak šerijatskog prava, *Balcanica*, XV, Beograd.
6. Begović, M., 1936, *Šerijatsko bračno pravo sa kratkim uvodom u izučavanje šerijatskog prava*, Beograd.
7. Bušatlija, I., 2002, Blagajski muftija Mustafa Ćišić i njegov kodeks Fatāwā Mağmū'ası, *Anali GHB*, XXIII-XXIV, Sarajevo.
8. Чолић, Љ., 2004, Почети османистике у Србији-афирмација и/или популаризација, *Nur*, XL, Beograd.
9. Чолић, Љ., 2005, *Османска дипломатија са њалеографијом*, Beograd.
10. Davellioğlu, F., 1997, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Istanbul.
11. Еспозито, Џ. Л., 2002, *Оксфордска историја ислама*, Beograd.
12. Фогић, А., 2002, *Приватни животи у српским земљама у освић модерној доба*, Beograd.
13. Furat, A. Z., 2011, Some characteristics of ulemamedžlis fatwas and their role in determining general policy of the highest Islamic authority in Bosnia and Herzegovina (1883–1909), *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXII, Sarajevo.
14. Hadžić, M., 1939, Nekoliko fetvi naših muftija iz turske dobe, *Kalendar Gajret*, Sarajevo.
15. Hasani, M., 2003, Zbornik fetvi muftije Ahmeda ef. Mostarca, *Anali GHB*, XXI–XXII, Sarajevo.
16. Jahić, M., 2010, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. I, London–Sarajevo.
17. Kanar, M., 2005, *Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Istanbul.
18. Karčić, F., 2011, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, Sarajevo.
19. Karčić, F., 2009, *Šerijatsko pravo – reformizam i izazovi modernosti*, VI, Sarajevo.
20. Lević, O., 2015, Fetve Hasana Kafije Prušćaka, *Anali GHB*, XXXVI, Sarajevo.
21. Маринковић, М., 2003, О књизи фетви, *Векови Београда /XVI-XX век/: каталог изложбене поставке*, Beograd.
22. Муфтић, Т., 1997, *Арапско-босански рјечник*, Sarajevo.
23. Nakičević, O., 1977, *Hasan Kafija Prušćak: Pionir arapsko-islamskih nauka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
24. Novaković, D., 2002, Položaj islamske verske zajednice u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave, *Tokovi istorije*, 3–4, Beograd.
25. Örsten S., 2007, Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetva Mecmuaları, *Türk Hukuki Tarihi Araştırmaları*, S.4, Istanbul.
26. Özen, Ş., 2005, Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, s. 5, Istanbul.
27. Özön, M. N., 2008, *Büyük Osmanlıca Türkçe Sözlük*, 10, Istanbul.
28. Popara, H., 2011, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. II, London–Sarajevo.
29. Smailagić, N., 1990, *Leksikon islama*, Sarajevo.

30. Ujkanović, E., 2011, *Islamska terminologija u jugoslovenskoj upotrebi od 1918. do 1990. godine*, Novi Pazar.
31. Velajati, A. A., 2016, *Istorija kulture i civilizacije islama i Irana*, Beograd.
32. Zirojević O., 2009, Fetve, *Helsinkiška povelja*, 127–128, januar–februar, Beograd.

COLLECTIONS OF FATWAS IN OTTOMAN TURKISH: A GENERAL OVERVIEW

Irena D. Kolaj Ristanović

SUMMARY

Legal decision, as an answer to issues of believers-muslims, in accordance with Sharia Law, in oral or written form, called *fatwa*, had a development process since the time of the Prophet Muhammad. Fatwa lasts even today, as a tool which Islam uses to adjust to the civilization changes, so it is used in solving daily problems of believers. This work intends to represent development of fatwa, its role in islamic society, with an overview of basic terms of religious law-Sharia Law, and issues of preservation of fatwas in Ottoman Turkish, as a movable cultural heritage.

Key words: fatwa, Sharia, Ottoman Turkish, collection.

Dostavljeno Uredništvu: 27. marta 2018. god.
Prihvaćeno za objavljivanje: 22. maja 2018. god.